

КОНФЛІКТ ЦІННОСТЕЙ «СВОБОДА» / «РІВНІСТЬ» В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ

Проблема аксіологічного обґрунтування та інституційно-владного забезпечення «свободи», «рівності» як базових цінностей суспільства є вельми актуальною в сучасній Україні у зв'язку з процесами неорганічної політичної модернізації, що відбуваються останні 20 років періоду незалежності. Трансформаційні процеси, що протікають в українському суспільстві, є частиною глобальної — третьої хвилі демократизації. В цьому контексті вельми цікавим та корисним є звернення до класиків світової політико-правової думки, зокрема Алексіса де Токвіля (1805-1859 рр.), який аналізував проблеми інституціоналізації свободи та рівності в умовах першої хвилі демократизації в світі. А. де Токвіль один із перших мислителів, хто, спостерігаючи розвиток свободи та рівності в умовах демократії, проникливо попередив про імовірність знищення свободи рівністю.

На сьогодні в науковій літературі ставлення до проблеми конфлікту цінностей «свобода»/«рівність» неоднозначне. Частина вчених підтримує прогнози А. де Токвіля — К. Гаджієв [1, с. 495-499], М. Лапицький [5, с. 125], Т. Лебедева [6, с. 63], А. Мігранян [7, с. 44]; частина — спростовує: Р. Даль [2, с. 17-45], І. Шаблінський [10, с. 9-10], В. Нерсисянц [8, с. 149-150].

Разом з тим, аналіз наукової літератури з вивчення токівської політико-правової спадщини показує, що автори недостатньо розглядають особливості інституціоналізації свободи та рівності в умовах демократичного транзиту, підходять до проблеми дихотомії «свобода» / «рівність» фрагментарно, без комплексного аналізу та врахування всієї творчості мислителя, проблему здебільшого констатують, без належного ґрунтового осмислення.

Тому метою виступу є: системне вивчення проблем інституціоналізації свободи та рівності в умовах демократичних перетворень, конфлікту цінностей «свобода» / «рівність» в процесі політичних трансформацій у суспільстві, актуалізація політико-правової спадщини А. де Токвіля та екстраполяція його ідей на українське сьогодення.

У праці «Демократія в Америці» як аргументів необхідності забезпечення у суспільстві свободи і зокрема негативної свободи, А. де Токвіль застосовував декілька підходів, які умовно можна назвати раціональним, морально-етичним та правовим. Згідно раціонального підходу, свобода є потрібною у суспільстві, оскільки приносить користь усім без винятку верствам. Ті, хто при владі, можуть заздалегідь передбачити ймовірні політичні конфлікти та точки напруження. Народ отримує гарантії своїх прав. Крім цього, невеликі суспільні струси, що через існування та функціонування політичної свободи завжди супроводжують вільні цивілізовані країни, привчають суспільну думку бути розважливою, поміркованою та застерігають її від радикальних раптових вибухів, оскільки щоденне користування легальною свободою перешкоджає спробам зловживати нею. Морально-етичний підхід А. де Токвіля до обґрунтування цінності негативної свободи полягав у підкресленні людського виміру свободи. Лише дух свободи здатний допомогти людині відчути свою велич, значущість, неповторність, індивідуальність. Відсутність свободи у суспільстві призводить до того, що індивідууми «дрібнішають», нівелюються, «кожний громадянин, ставши подібним до решти, розчиняється у натовпі», «обличчя індивідуума стає подібним до невиразної пересічної фізіономії маси» [11, с. 482, 502]. Правовий спосіб обґрунтування цінності та потреби у реалізації в суспільстві негативної свободи полягав у розробці наступних питань: співвідношення свободи та закону, взаємовідносини індивід — суспільство — держава, сфера повноважень держави. Вчений категорично заперечував

проти того, щоб під свободою розуміти вседозволеність, свавілля, «право робити абсолютно все, що бажається» [11, с. 72]. Тому цілком природною у творах мислителя постала проблема необхідності встановлення цивілізованих меж свободи. Мораль, звичаї (як внутрішні регулятори) та закони, права інших людей (як зовнішні регулятори) разом у сукупності і визначали межі повноцінної свободи індивіда у трактатах А. де Токвіля. Спостерігаючи політичну кризу під час революції 1848 р. у Франції, мислитель сформулював поняття «поміркована свобода», яка «повинна підкорятися встановленим правилам, приборкуватися віруваннями, правами, законами» [13, с. 74]. У творі «Старий порядок та революція» свобода тлумачиться вченим як «насолода, що полягає у праві говорити, діяти, дихати без тиску, підкоряючися лише Богові та законам» [14, с. 188].

Ідея захисту індивідуальної свободи особи у трактатах французького вченого знайшла своє вирішення через встановлення меж втручання держави у діяльність суспільства та суспільства у життя індивіда. А. де Токвіль поставив людину «на один рівень із суспільством» [11, с. 503]. Особа та держава у ліберальному тлумаченні вченого — дві автономні сфери. Щоб забезпечити гарантії індивідуальної свободи, необхідно насамперед встановити за державою чітко та конкретно визначені повноваження. Як і для багатьох лібералів, у А. де Токвіля ідеалом була мінімальна держава, держава «нічний сторож». Розмежування сфери функціонування держави та громадянського суспільства вирішується А. де Токвілем через визнання більшої сили, ефективності, дієвості за об'єднаною силою громадян, ніж за державою, яку уособлює чиновник. Суспільство, в свою чергу, має право певним чином обмежувати свободу індивіда лише у двох випадках: 1) коли особа своїми діями загрожує суспільству; 2) коли необхідно застосувати допомогу цієї особи у загальній суспільній справі [11, с. 68].

Вчений виокремив незалежну особу та окреслив межі втручання в її діяльність і приватне життя не тільки з боку держави чи громадянського суспільства, а й маси, «більшості». Вільний, автономний індивід у токвілевих трактатах високовідповідальний за свою долю перед самим собою, суспільством, державою. З позицій філософії раціоналізму XVIII ст. А. де Токвіль визначав людину як розумну, цілеспрямовану істоту, що здатна сама керувати своїми діями та нести за них відповідальність. Принцип, який мислитель проголошував основою визначення свободи індивіда полягав у тому, що «кожна людина є найкращим суддею в тому, що стосується її самої і через це краще, ніж будь-хто здатна піклуватися про власні інтереси» [11, с. 68]. Мислитель критикував гіперцентралізоване державне управління, що породжує урядову патерналістську політику. Він вважав, що серед усіх народів світу складніше всього управляти та стримувати «націю прохачів», яку до того ж ніколи не можна задовольнити [11, с. 458].

Крім зовнішньої сторони свободи, «свободи від» тиску на індивіда з боку держави, суспільства у творі «Старий порядок та революція» французький учений висловив своє розуміння значущості проблеми внутрішньої сторони свободи чи «свободи до». Мислитель гостро відчував недостатність встановлення у суспільстві лише зовнішньої сторони свободи. «Щоб бути вільним,— зазначав він,— необхідне бажання бути вільним!» [14, с. 189]. На його думку, це піднесене, глибоке, високе почуття необхідно відчувати, вистраждати. Його марно пояснювати дрібним, пересічним душам, які ніколи не відчували смаку до свободи. Сама свобода для французького вченого, незважаючи на певні переваги, що зумовлені нею, є настільки дорогоцінним та необхідним благом, при втраті якого всі решта суспільних цінностей невмозможливо замінити її. Тим самим мислитель не тільки виокремив внутрішню сторону свободи, а й виявив її пріоритетність порівняно із зовнішньою стороною свободи.

Рівність мислитель визначав як «рівність умов існування», «рівні можливості для свого розвитку» [11, с. 27, с. 60]. Під «найбільш повною рівністю», яку необхідно забезпечити в суспільстві в процесі демократичних перетворень учений розумів формально-юридичне трактування рівності.

Ідеалом для А. де Токвіля було таке встановлення співвідношення між свободою та рівністю в суспільстві, при якому «ніхто не буде відрізнятися від собі подібних і жодна людина не зможе володіти тиранічною владою, люди будуть цілковито вільними тому, що вони будуть повністю рівними, і вони будуть цілком рівними, тому що будуть повністю вільними» [11, с. 371].

Мислитель вважав, що свобода і рівність як суспільні цінності знаходяться у складній взаємодії між собою. Рівність у своєму крайньому вираженні співпадає зі свободою. Проте у суспільній практиці, на думку А. де Токвіля, існують «тисячі різноманітних форм реалізації рівності, які не є досконалими, однак від цього не стають менш цінними народам». [11, с. 371]. Вчений звернув увагу, що в масовій свідомості любов людей до свободи і до рівності — зовсім різні почуття. Тому існує небезпека, що інституціоналізація свободи та рівності в суспільстві в процесі демократичних перетворень може призвести

до того, що чималий ступінь рівності здатен легко поєднуватися як з наявністю більш-менш вільних політичних інститутів, так і навіть із інститутами, цілком позбавленими свободи.

Французький учений порівнює ставлення мас до цих двох базових суспільних цінностей. При цьому його цікавило питання: «Чому і в яких ситуаціях віддають перевагу рівності перед свободою?» [11, с. 271-273]. По-перше, в історії народу рівність передувала встановленню свободи. Свобода існувала лише у вигляді ідеї і внутрішньої схильності, коли рівність вже закріпилася у звичаях народу.

По-друге, рівність виявляється пріоритетнішою в періоди суспільних криз і соціальних вибухів, коли стара суспільна ієрархія, яку довго розхитували, остаточно руйнується і бар'єри, що розділяли громадян, врешті-решт, скасовані. Рівність насильно нав'язати соціуму більш вірогідно, ніж свободу. Це власне і підтвердила практика СРСР та інших комуністичних країн.

По-третє, різне розуміння обсягу свободи і обсягу рівності, які необхідно забезпечити в суспільстві. Цілком можливо уявити собі, що люди досягли певного ступеню свободи, який їх повністю вдовольняє. Але люди ніколи не встановлять такої рівності, якою б вони були цілком задоволені. Саме за цією причиною спрага рівності становиться все більш невгамовною по мірі того, як рівність стає все більшою реальністю.

По-четверте, різні засоби утвердження і підтримання у суспільстві рівності і свободи. На думку вченого, «політичну свободу потрібно весь час міцно тримати в руках: достатньо послабити хватку, і вона вислизне». Рівність, навпроти, дозволяє вірити в її постійність, стабільність. А. де Токвіль вважав, що неможливо користуватися політичною свободою, не сплачуючи певних жертв, і тому ніколи не володіють нею без великих зусиль. «Свобода має свою ціну» [12, с. 373], бо вільне життя пов'язане з існуванням, сповненим турбот, ризику, небезпек. Йдеться про те, що пізніше Е. Фром назве «тягарем свободи». Радощі від рівності породжує кожне незначне явище приватного життя і, щоб насолоджуватися ними, людині потрібно просто жити.

По-п'яте, різні по строках прояви у суспільному житті позитивних і негативних сторін рівності і свободи. Те зло, яке приносить із собою свобода, подекуди з'являється негайно. Негативні наслідки свободи бачать усі, всі більш-менш гостро їх відчують. Те зло, яке може викликати надмірна рівність, виявляє себе поступово. Воно потроху проникає в тканини суспільного організму, вкорінюється у масову свідомість, спостерігається лише іноді, і в той час, коли стає особливо руйнівним, то звичка до нього вже залишає людей нечутливими. Те добро, що приносить із собою свобода, виявляється лише через тривалий час, і тому завжди легко помилитися в причинах, що породили благо. Переваги рівності відчуються негайно, і щоденно можна спостерігати те джерело, з якого вони виходять.

По-шосте, різняться відношення до рівності і свободи кількістю прихильників і періодом дії. Політична свобода час від часу приносить високу насолоду обмеженій кількості громадян. А рівність щоденно наділяє кожну людину масою дрібних радощів.

На думку І. Шаблінського, в застереженнях А. де Токвіля мова йшла не про протиріччя, несумісність, антагонізм свободи і рівності, а про можливість не злиття їх воедино, одне не завжди може припускати інше [10, с. 14-16].

Точку зору І. Шаблінського поділяє і В. Нерсисянц, який вважає, що висновок про протиставлення вченим свободи та рівності як несумісних понять виник через поверхневе вивчення праць мислителя і є хибним, оскільки мислитель лише показав, що рівність певною мірою може поєднуватися з різними типами свободи (або несвободи): це може бути рівність вільних громадян та рівність у рабстві. При цьому французький мислитель, на думку В. Нерсисянца, наголошував, що рівність неминуче утвердиться у суспільному житті, однак це відбудеться або у тісному поєднанні зі свободою, або без неї.

З цього випливає, що кожне суспільство обирає один із двох можливих шляхів демократичного розвитку: в одних суспільствах рівність зіллється зі свободою; іншим загрожує встановлення «нового деспотизму» — спотвореного квазидемократичного режиму [8, с. 150]. Слід підкреслити, що третя хвиля демократизації в світі як раз і призвела до сплеску спотворених, «дефектних» демократій.

Проблему співвідношення «свобода» / «рівність» у загально-теоретичному аспекті В. Нерсисянц пропонує розглядати з позицій їх гармонійної єдності. «Люди вільні у міру їх рівності та рівні у міру їх свободи». При цьому свобода без рівності — це ідеал елітарних привілеїв, а рівність без свободи — ідеологія рабів (з вимогами ілюзорної, «фактичної» рівності, підміною рівності зрівнялівкою).

Нерідко в історії людської цивілізації свобода протиставлялася рівності. В. Нерсисянц виокремлює декілька позицій: 1) аристократична критика формально-правової рівності «зверху» (апологія нерівно-

сті) на користь елітарних версій свободи. Цей підхід сповідували ряд софістів молодшого покоління — Пол, Каллікл, Критій; у XIX ст. Ф. Ніцше, у XX ст. — Н. Бердяєв; 2) марксистське заперечення правової рівності «з низу» з метою утвердження «царства свободи» через «фактичну» рівність; 3) в наш час, підкреслює В. Нерсисянц, поширилося хибне та небезпечне уявлення, буцімто «сутність змін, що відбуваються в посткомуністичних країнах» (тобто їх політична модернізація), полягає «в переході від логіки рівності до логіки свободи» [3, с. 3]. В. Нерсисянц, критикуючи вищенаведену думку авторів монографії В. Козловського, А. Уткіна, В. Федорової [3], наголошує, що свобода не лише не протилежна рівності (а саме правовій рівності), але, навпаки, вона має вираження лише за допомогою рівності та втілюється у цій рівності. Свобода та рівність невід'ємні та взаємно передбачають одна одну [9, с. 26].

К. Гаджієв, розглядаючи співвідношення «свобода» / «рівність», зробив акцент на тому, що взагалі неможливо вирішити у суспільстві антиномії між свободою та рівністю. Обидві ці категорії бажані для більшості людей, однак практично недосяжні ідеали. Теоретичне припущення повної реалізації ідеалу свободи суперечило б рівності та навпаки. Повна реалізація ідеалу рівності суперечила б свободі [1, с. 495-499].

Для А. де Токвіля свобода завжди була пріоритетом над усіма іншими суспільними цінностями, які повинні бути з нею узгоджені. Однак не можна не погодитися і з іншим підходом. Американський вчений Дж. Кемпбелл вважав, що рівність виступає базовою цінністю і такі цінності повинні поважатися в кожному суспільстві, де панує добробут. Суспільство, в якому заохочується лише тільки свобода, хоча він сумнівається, що подібне суспільство може існувати взагалі, неможна, вочевидь, називати заснованим на добробуті. Тому ми погодимося з точкою зору Дж. Кемпбелла, який умови розвитку демократії вбачав у встановленні складної рівноваги між свободою і рівністю, свободою і громадянським суспільством [4, с. 121-125].

Поділяючи думки К. Гаджієва, В. Нерсисянца, І. Шаблінського, про те, що реалізація у суспільстві рівності, на жаль, не завжди супроводжується забезпеченням свободи, пропонуємо розглянути проблему конфлікту «свобода» / «рівність» в процесі демократичних перетворень в іншому аспекті. Свобода та рівність — багатозначні категорії, які нерідко набувають у масовій свідомості спрощеного та спотвореного тлумачення. Узагальнюючи трактати французького вченого підкреслимо, що певний вид свободи гармонійно поєднується лише з певною формою рівності. Негативна свобода, досліджена А. де Токвілем, вимагала як формально-правової рівності, так і певних видів нерівності (соціальної, економічної). Майнова рівність, як наголошував учений, утискає свободу (саме негативну, але водночас цілком природно поєднується з ідеєю позитивної свободи).

Тому конфлікт «свобода» / «рівність» можна перевести в іншу площину:

- негативна свобода / майнова (фактична) рівність;
- позитивна свобода / формально-правова рівність.

Саме у подібному аспекті, на нашу думку, необхідно підходити до тлумачення проблеми конфлікту цінностей «свобода» / «рівність», зокрема і у трактатах А. де Токвіля.

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах трансформаційних процесів в сучасному українському соціумі вирішення дихотомії «свобода» / «рівність» повинно спиратися, на наш погляд, на наступні принципи: 1) небезпечність протиставлення базових суспільних цінностей: свобода, рівність, демократія, солідарність, економічний добробут, політична стабільність тощо, а тим більше однобічної реалізації у суспільстві одних цінностей за рахунок знехтування, утискання інших; 2) парадигма сучасної свободи повинна базуватися на сполученні раціональних ідей негативної та позитивної свободи, закріплювати не лише свободу а й умови її забезпечення; 2) соціальна рівність як необхідна матеріально-правова гарантія можливості користуватися свободою не повинна підмінятися зрівнялівкою.

Використані джерела:

1. Гаджиев К.С. Антиномии равенство-свобода, реальное-идеальное / К.С. Гаджиев // Введение в политическую науку: [учебник]. — [2-е изд-е, перераб. и доп.]. — М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. — С. 495-499.
2. Даль Р. Враждебно ли равенство свободе? Аргументация Токвиля / Р. Даль // Введение в экономическую демократию / [пер. с англ.]. — М.: Наука, 1991. — С. 17-45.
3. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / В.В. Козловский, А.И. Уткин, В.Г. Федотова. — СПб.: Санкт-Петербургский ун-т, 1995. — 279 с.
4. Кемпбелл Дж. Свобода и сообщество / Дж. Кемпбелл // Вопросы философии. — 1992. — № 12. — С. 112-127.

5. *Липицкий М.И.* Далекое-близкое. Заметки о Токвиле / М.И. Липицкий // *Полис*. — 1993. — № 3. — С. 120-130.
6. *Лебедева Т.П.* Два подхода к ревизии классической теории демократии: Мэдисон и Токвиль / Т.П. Лебедев // *Вестник Московского университета*. — Сер. 12. Социально-политические исследования. — 1992. — № 3. — С. 59-66.
7. *Мигранян А.* Токвиль и Достоевский / А. Мигранян // *Европа + Америка*. — 1991. — № 1. — С. 44-53.
8. *История политических и правовых учений XIX в.*: [учебник] / [под общ. ред. члена-кор. РАН В.С. Нерсесянца]. — М.: Наука, 1993. — 389 с.
9. *Нерсесянц В.С.* Философия права: [учебник] / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа ИНФРА*М — НОРМА, 1997. — 652 с.
10. *Шаблинский И.Г.* Концепция демократии в политической философии А. де Токвиля: автореф. дис. ... канд. истор. наук / И.Г. Шаблинский. — М., 1989. — 21 с.
11. *Токвиль Алексис де.* Демократия в Америке / [пер. с франц.]. — М.: Прогресс, 1992. — 554 с.
12. *Tocqueville A. de.* Mellanges fragments historiques et notes sur l'ancien régime, la revolution, et l'empire. Voyages-Pensees. Entierement inedits // de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville. — Vol. VIII. — Paris, 1865.
13. *Токвиль Алексис де.* Воспоминания / [пер с франц.]. — М.: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1893. — 319 с.
14. *Токвиль А. де.* Старый порядок и революция / [пер. с франц.]. — М.: Изд-во И. Баландина, 1905. — 253 с.

Прокопчук І. І. Конфлікт цінностей «свобода» / «рівність» в умовах демократичного транзиту: актуалізація політико-правової спадщини Алексіса де Токвіля.

На основі політико-правової спадщини А. де Токвіля розглянуто актуальні для українського сьогодення особливості інституціоналізації свободи та рівності в процесі демократизації, передбачення вченого щодо конфлікту цінностей «свобода» / «рівність» в умовах демократичного транзиту.

Ключові слова: свобода, рівність, демократія, конфлікт цінностей «свобода» / «рівність», демократичний транзит.

Прокопчук И. И. Конфликт ценностей «свобода» / «равенство» в условиях демократического транзита: актуализация политико-правового наследия Алексиса де Токвиля.

На основе политико-правового наследия А. де Токвиля рассмотрены актуальные для современного украинского общества особенности институционализации свободы и равенства в процессе демократизации, прогнозы ученого в отношении конфликта ценностей «свобода» / «равенство» в условиях демократического транзита.

Ключевые слова: свобода, равенство, демократия, конфликт ценностей «свобода»/«равенство», демократический транзит.

Prokopchuk I. Conflict of values «freedom» / «equality» under the conditions of democratic transit: the updating of the political-legal heritage of Alexis de Tocqueville.

Based on political — legal heritage Alexis de Tocqueville analyzes relevant to the modern Ukrainian society particularly the institutionalization of freedom and equality in the process of democratization, the predictions of scientists towards the conflict of values «freedom» / «equality» in a democratic transition.

Key words: liberty, equality, democracy, conflict of values «freedom» / «equality», democratic transition.